

Anna Pachowicz

ORCID: 0000-0002-0977-6150

(Akademia Tarnowska w Tarnowie, Polska)

Żydzi i chrześcijanie, z dziejów życia religijnego społeczności żydowskiej w Tarnowie

Celem artykułu jest ukazanie religijnego obrazu społeczności żydowskiej w Tarnowie, charakterystyka miejsc kultu i relacji ze społecznością chrześcijańską. W 1772 r. Tarnów zamieszkiwało 1 200 Żydów (34%), w 1890 r. 11 677 (42%), w przededniu II wojny światowej około 25 tys. Na stosunkowo niewielkim obszarze, w niedalekiej odległości od tarnowskiej katedry wybudowano dwie synagogi. Na początku XX w., w latach 20., w mieście funkcjonowało około 40 domów modlitw. W 1939 r. Żydzi stanowili 45% ogółu mieszkańców Tarnowa, jednak II wojna zniszczyła ich dziedzictwo.

Słowa kluczowe: Tarnów, życie religijne, synagogi, Żydzi, historia społeczna

Tarnów pozostawał do 1772 r. miastem prywatnym, o jego losach w tym czasie decydował każdy kolejny właściciel¹. W strukturze religijnej mieszkań-

¹ Lokowany przez Spycymira herbu Leliwa na podstawie dokumentu króla Władysława Łokietka z dnia 7 marca 1330 r. Więcej informacji na ten temat w pracach: W. Balicki, *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1831, *passim*; J. Leniek, F. Herzig, F. Leśniak, *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911, s. 165; Z. Simche, *Tarnów i jego okolica*, Tarnów 1930, *passim*; M. Żychowska, *Tarnów w pierwszych dniach niepodległości* [w:] *Tarnowskie drogi do niepodległości*, red. S. Potępa, Tarnów 1989, s. 83–84; *Tarnów: dzieje miasta i regionu*, t. I: *Czasy przedrozbiorowe*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów–Rzeszów 1981, *passim*; *Tarnów: dzieje miasta i regionu*, t. II: *Czasy rozbiorów i Drugiej Rzeczypospolitej*, oprac. zbiorowe pod red. F. Kiryka, Z. Ruty, Tarnów–Rzeszów 1981, *passim*; *Tarnów: dzieje miasta i regionu*, t. III: *Lata drugiej wojny światowej i okupacji hitlerowskiej oraz Polski Ludowej*, oprac. zbiorowe pod red. F. Kiryka, Z. Ruty, Tarnów–Rzeszów 1987, *passim*; F. Kiryk, *Miasta regionu tarnowskiego – Tarnów, Tuchów, Ciężkowice do końca XVI w.* [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. I: *Czasy przedrozbiorowe*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1981, s. 266–267; J. Półcwiartek, *Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII w.* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 149–157; M. Horn, *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3, s. 14.

ców miasta byli obecni chrześcijanie, a w kolejnych wiekach również wyznawcy judaizmu – Żydzi².

Celem artykułu jest przede wszystkim ukazanie obrazu religijnego społeczności żydowskiej w Tarnowie, a także charakterystyka miejsc kultu na podstawie dostępnych źródeł.

Tarnowska gmina żydowska

Spółeczność żydowska była obecna w strukturze narodowościowej Tarnowa od końca XV w. do XX w.³. Podobnie jak w innych miastach, nie tylko galicyjskich, po przybyciu do miasta, po uzyskaniu zgód od właściciela, Żydzi osiedlali się przy wskazanej ulicy; w Tarnowie taką ulicę również nazwano ul. Żydowską.

Wokół chrześcijan w mieście stopniowo zwiększała się liczebność społeczności żydowskiej, poszerzał się też zamieszkiwany przez nią obszar. Z czasem wytworzyły się dzielnica oraz gmina żydowska. Władze gminy nie tylko nadzorowały życie religijne (odpowiadały za utrzymanie bożnicy, cmentarza, łaźni i rzeźni rytualnej), zajmowały się m.in. rozstrzyganiem sporów między członkami gminy, dbały o przestrzeganie tradycyjnych obyczajów i nauczanie dzieci, lecz także odpowiadały za wewnętrzną organizację społeczności, relacje z chrześcijanami w mieście⁴.

Z kolei wewnętrzne spory rozstrzygał sąd żydowski, który tworzyli starsi przedstawiciele – seniorzy, zarządzali oni majątkiem gminy, zajmowali się sprawami finansowymi. „W ich gestii znajdowało się udzielanie prawa przynależności do wspólnoty, zamieszkania, prowadzenia na podlegającym jej terenie działalności gospodarczej i określanie jej zakresu”⁵. Seniorzy reprezentowali również społeczność żydowską wobec właściciela miasta i władz miejskich, monarchy, najwyższych urzędników państwa. Utrzymywali także kontakt z gminami żydowskimi w innych miastach.

Wzajemne relacje ze społecznością żydowską układały się różnie, najpierw zależały od decyzji właściciela miasta, potem od wielu innych czynników, m.in. politycznych, gospodarczych. Żydzi w Tarnowie dopominali się o swoje prawa,

² Według danych statystycznych w 1765 r. liczba Żydów w mieście wynosiła 2 335. J. Kleczyński, F. Kluczycki, *Liczba głów żydowskich w Koronie, z taryf r. 1765*, Archiwum Komisji Historycznej t. VIII, Kraków 1898, s. 394; „Tygodnik Żydowski” 11 stycznia 1934 r., nr 2, s. 2; K. Bańburski, J. Bogacz, J. Koziół, *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma*, Tarnów 2003, s. 6.

³ F. Kiryk, *Miasta regionu tarnowskiego – Tarnów, Tuchów, Ciężkowice do końca XVI w.* [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. I: *Czasy przedrozbiorowe*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1981, s. 266–267.

⁴ R. Szuchta, *1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki*, Warszawa 2015, s. 34.

⁵ Tamże, s. 34–35.

o możliwość odbudowy synagogi. Nie zgadzali się z planowanymi decyzjami magistratu, np. na początku lat 50. XIX w. dopominali się o prawa do mieszkania w mieście: „Magistrat tarnowski nie chce wyrazić zgody na dalsze rozszerzenie posiadłości Żydów i pragnie założyć osobne miasto żydowskie [...]. I ta sprawa ugrzęzła w gubernium, jak wszystkie poprzednie, gdyż biurokracja austriacka trzymała się zasady Metternicha: *quieta non movere*”⁶.

Obiekty żydowskiego kultu religijnego w mieście

Ośrodkami życia religijnego i społecznego gminy żydowskiej były synagogi oraz domy modlitwy. W synagogach odprawiano nabożeństwa i modlitwy⁷, a w domach modlitwy nie tylko modlono się, ale także studiowano i dyskutowano na temat Tory i korzystano z bibliotek dzieł rabinicznych. Prywatne domy modlitwy od synagog różniły się m.in. mniejszą powierzchnią oraz uboższym wyposażeniem wnętrza. W Tarnowie funkcjonowało ich wiele. Tarnowscy Żydzi gromadzili się na modlitwach w synagodze, a także w mniejszych bożnicach. Na początku XX w. było ich około 40⁸. Obecnie trudne jest ustalenie ich precyzyjnej liczby oraz dokładnej lokalizacji. Większość z nich mieściła się w prywatnych, drewnianych domach i mieszkaniach, czasami w większych pokojach kamienic bogatych wyznawców religii mojżeszowej.

Dla społeczności żydowskiej w Tarnowie najważniejszymi, ogólnodostępnymi miejscami kultu w mieście były tzw. Stara Synagoga wzniesiona na placu Rybnym, Nowa Synagoga oraz Synagoga Postępowa przy ulicy św. Anny.

Stara Synagoga w Tarnowie

Najstarsza z synagog w mieście znajdowała się na placu Rybnym, tuż obok Rynku, wzdłuż dzisiejszej ulicy Żydowskiej. Była to drewniana synagoga pochodząca z 1582 r.⁹. Wskutek kolejnego pożaru miasta uległa ona zniszczeniu.

---

⁶ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Galicji i w I Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*, Lwów 1916, s. 104.

⁷ *The Encyclopaedia of the Jewish Religion*, Jerusalem–Tel Aviv 1966, s. 65; *Encyclopaedia Judaica*, v. 4B, Jerusalem 1978, s. 752.

⁸ J. Turek, *Informator tarnowski*, Tarnów 1926, *passim*.

⁹ Por. M. Bałaban, *Od wygnania Żydów z Hiszpanji do rewolucji francuskiej*, Lwów–Warszawa–Kraków 1925, s. 231; M. Bałaban, *Historja i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem Żydów w Polsce*, t. III, Lwów–Warszawa–Kraków 1925, s. 231; M. Trusz, *Synagoga Stara w Tarnowie*, „Rocznik Tarnowski” 1992, s. 31–39; Z. Rapaport, M. Rozwadowski, *Przewodnik po Tarnowie*, Tarnów 1929, s. 28–29.

Następną wzniesiono ok. 1630 r., ale ona również spłonęła¹⁰. W kolejnym wielkim pożarze w 1663 r. spłonęło całe miasto pomiędzy murami, synagoga również musiała ulec poważnym zniszczeniom (najprawdopodobniej zniszczeniu uległ dach, przybudówki zewnętrzne), ponieważ Żydzi w kolejnych latach starali się o jej odbudowę¹¹.

Z powodu nieprzychylnego w tym czasie nastawienia do Żydów musieli oni najpierw uzyskać zgodę właściciela miasta Aleksandra Janusza Ostrogskiego na odbudowę synagogi i dopiero po jej wydaniu mogli przystąpić do prac, co nastąpiło przed 1677 r. Przeciwny wyrażeniu zgody na odbudowę był biskup krakowski Andrzej Trzebnicki.

Fot. 1. Stara Synagoga w Tarnowie

Źródło: Muzeum Okręgowe w Tarnowie sygn. 1710.

W kolejnych latach (m.in. w 1702 r., 1708 r., 1735 r., 1743 r., 1792 r.) pożary niszczyły Tarnobrzeg. Dla synagogi szczególnie niebezpieczne mogły być te trawiące wschodnią część miasta. W 1711 r. spłonęła cała ulica Żydowska liczą-

¹⁰ Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Delegatura w Tarnobrzegu, Tarnobrzeg. Studium historyczno-urbanistyczne miasta w granicach administracyjnych, t. I, cz. II (2775), k. 62.

¹¹ M. Trusz, *Synagoga Stara w Tarnobrzegu...*, s. 36.

ca wówczas 23 kamienice. Z kolei w 1732 r. spłonęła część ulicy Żydowskiej, a w 1745 r. spłonęły dwie ulice, w tym ulica Żydowska. Nie zachowały się źródła z tego okresu informujące o losach synagogi¹².

Fot. 2. Bima Starej Synagogi w Tarnobrzegu – stan obecny

Źródło: archiwum własne autorki.

W 1793 r. synagogę rozbudowano, jeszcze przed 1796 r. dobudowano do niej dwa nieduże obiekty: jeden przy elewacji zachodniej, najprawdopodobniej przedsionek, i drugi przy północnej. Jednak kolejny pożar miasta w 1814 r. ponownie uszkodził budynek. W latach 1815–1848 udało się go odbudować i powiększyć. Był to budynek murowany, wniesiony w miejscu drewnianego. Kilkakrotnie opierał się pożarom, z czasem – gdy w Tarnobrzegu przybywało Żydów – był rozbudowywany.

¹² B. Kumor, *Prepozytura tarnobrzega*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, Lublin 1966, s. 273; M. Trusz, *Synagoga Stara w Tarnobrzegu...*, s. 36.

Nowa Synagoga (Synagoga im. Franciszka Józefa I, Synagoga Jubileuszowa)

Wraz ze zwiększaniem się liczby Żydów w mieście powstała naturalna potrzeba budowy kolejnej synagogi, a także organizacji domów modlitwy¹³. Prace nad największą synagogą w mieście rozpoczęto w XIX w.¹⁴. Najpierw gmina żydowska w 1844 r. zakupiła na kredyt¹⁵ za kwotę 643 zł grunt (na rogu ulic Nowej 7 i Folwarcznej, obecnie jest to ulica Waryńskiego). Był to obszar przeznaczony na rozbudowę miasta. W trakcie posiedzenia Rady Miejskiej 27 sierpnia 1863 r. włączono do planu budowy nową synagogę. W czerwcu 1864 r. zatwierdzono projekt synagogi wykonany przez inżyniera powiatowego Franciszka Dundaczka (był powiatowym budowniczym w Tarnowie w latach 1863–1868). Przygotowany przez niego wówczas plan nie zachował się¹⁶.

Koordinacją prac budowlanych nowej synagogi miał się zająć 21-osobowy komitet; w przypadku śmierci któregoś z jego członków skład zawsze uzupełniano. Gmina żydowska rozpoczynała budowę, nie mając odpowiednich środków finansowych. Zakładano, że problem rozwiążą pożyczki, które później szybko zostaną spłacone. Wkład podstawowy w wysokości 13 000 zł na budowę synagogi wnieśli Jozue Maschler i Mendel Maschler, a dla powiększenia tej sumy rozpisano sprzedaż 1 500 miejsc w przyszłej bożnicy. Dzięki temu udało się uzyskać kwotę 15 000 zł (100 zł za jedno miejsce). Pozostałą sumę miała pokryć kasa gminy żydowskiej, jednak po 1865 r. budowę wstrzymano z powodu braku środków finansowych.

W momencie zaprzestania prac budowlanych mury sięgały do wysokości stropu, a wewnątrz czworokątne kolumny do połowy wysokości tych murów. Całości nie zdołano zadaszyć. W takim stanie wraz z postawionymi wewnątrz rusztowaniami pozostawiono synagogę na kolejne lata. Na budowę wydano 50 058 zł 63 centy¹⁷.

¹³ A. Bartosz, *Tu był tarnowski sztetl [w:] Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. M.A. Murzyn, J. Purchla, Kraków 2008, s. 349–350.

¹⁴ A. Bartosz, *Synagoga Nowa w Tarnowie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1988, nr 3–4, s. 185–195.

¹⁵ Tamże, s. 185.

¹⁶ W Archiwum Narodowym w Krakowie w Oddziale w Tarnowie „przechowuje się naklejona na karton fotografię wykonaną z rysunku, przedstawiającego fasadę główną bożnicy, i podpisanego «Edward Zank w Tarnowie»”. E. Zank zapewne wykonał swój rysunek na podstawie oryginalnego projektu F. Dundaczka, zaprojektowana synagoga na dwie smukłe wieże zakończone baniasto. E. Zank 1835–1881 był budowniczym we Lwowie, natomiast od 1869 r. pracował w Tarnowie. A. Bartosz, *Synagoga Nowa w Tarnowie...*, s. 185–186.

¹⁷ Tamże, s. 187.

W 1872 r., po siedmiu latach od przerwania prac, gmina żydowska starała się gromadzić środki finansowe na kontynuację prac. Zdecydowano się np. na podwyższenie opłat rzeźniczych od drobiu, od indyka z 5 na 12 centów¹⁸. Obliczono, że w ten sposób rocznie będzie to suma 4 000 zł. Jednak w 1874 r. nakazem policji budowlanej rozebrano zniszczone warunkami atmosferycznymi rusztowania, ponieważ groziły zawaleniem. W kolejnych latach nie podejmowano sprawy budowy tej synagogi.

W 1878 r. miejscowa gazeta „Gwiazda”¹⁹ informowała o zmianach władzy gminy żydowskiej, zaznaczając, że energicznie przystąpiły one do porządkowania zaległych spraw. Jednak budowy synagogi nie kontynuowano.

Tymczasem Tarnów w tym okresie prężnie rozwijał się i dorównywał największym ośrodkom miejskim w Galicji. Powstał tutaj m.in. węzeł kolejowy, stacjonowały jednostki wojskowe. Liczba ludności żydowskiej zwiększała się z 4 000 w 1863 r. przed rozpoczęciem budowy synagogi do 11 772 w 1891 r.²⁰ W tym czasie również powstały dwie mniejsze synagogi, jedna „postępowa”, a druga Nanety Merzowej. Jednak ich liczba wciąż nie była wystarczająca, zwiększała się liczba domów modlitwy w prywatnych mieszkaniach, a to nie odpowiadało podstawowym warunkom bezpieczeństwa i warunkom higienicznym.

W takich okolicznościach w 1891 r. tarnowski magistrat zwrócił się do gminy żydowskiej z prośbą o kontynuację rozpoczętych prac budowlanych i podarował gminie żydowskiej zalegającą sumę 643 zł za grunt. Uchwalił ponadto, aby corocznie z kasy miejskiej przeznaczyć na budowę synagogi 2 000 zł²¹. Ówczesny budowniczy miejski Szczęsny Zaremba zwracał się do gminy, aby „coś z rozpoczętą a nieukończoną budową poczyniła”²².

Działania podjęte przez magistrat zachęciły gminę żydowską do kontynuacji prac. Dlatego też najpierw władze gminy żydowskiej zwróciły się do architekta i budowniczego Karola Korna z Bielska, aby wypracował projekt ukończenia synagogi wraz z dokładnym kosztorysem, który opiewał na kwotę 66 808 zł i 80 centów. Jednak projekt ten nie uzyskał aprobaty gminy²³, został odrzucony ze względu m.in. na propozycję wykończenia sklepienia budynku konstrukcją drewnianą. Władze gminy żydowskiej nie wyrażały na to zgody²⁴. Powracał ponadto problem finansowy, obydwaj darczyńcy synagogi, Jozue Maschler i Mendel Maschler, zmarli, a przekazując środki finansowe, zastrzegli,

¹⁸ Tamże.

¹⁹ „Gwiazda” 7 grudnia 1878 r., nr 13.

²⁰ A. Bartosz, *Synagoga Nowa w Tarnowie...*, s. 188.

²¹ Tamże.

²² W. Ekielski, *Bożnica w Tarnowie*, „Architekt” 1904, nr 12, s. 191.

²³ Tamże.

²⁴ A. Bartosz, *Synagoga Nowa w Tarnowie...*, s. 188.

że jeżeli budowa nie zostanie ukończona szybko, to wycofują swe darowizny i przeznaczają je na inny cel. Na koncie zadłużonej gminy na początku lat 90. XIX w. pozostawała kwota 5 677 zł; nawet przy wsparciu magistratu suma ta nie była wystarczająca do ukończenia budowy²⁵.

Władze miasta nie były zadowolone z zaistniałej sytuacji i w 1891 r. wysłały pismo do Namiestnictwa we Lwowie z prośbą o podjęcie działań mających na celu wywarcie wpływu na gminę żydowską. Namiestnictwo, udzielając odpowiedzi, zwracało uwagę, że problem stanowi wewnętrzną sprawę „miasta Tarnowa i gminy izraelickiej”²⁶.

W styczniu 1892 r. magistrat uchwalił, aby wnieść skargę do ministerstwa w Wiedniu, ale najprawdopodobniej do tego nie doszło. W 1892 r. wnioskowano w magistracie po raz pierwszy, aby niedokończoną budowę uznać za pustkę i zlicytować. Podobną decyzję uchwalono w 1895 r., a do próby licytacji doszło jednak nieco później. Po kolejnych interwencjach magistratu w 1895 r. straż pożarna zdjęła z murów deski zabezpieczające synagogę przed zniszczeniem. Stanowiły one zagrożenie, były w złym stanie, zgniły i groziły odpadnięciem w każdej chwili.

Z kolei w 1897 r. policja budowlana informowała, że mury synagogi są w złym stanie, są popękane i grożą zawaleniem, wierzchnia warstwa cegieł zmurszała, a przy złych warunkach atmosferycznych mogła odpaść. Władze miasta zarzucały wówczas gminie, że nie chce podjąć oferowanych sum z kasy miejskiej (wówczas była to kwota 6 000 zł).

W styczniu 1899 r. rada miejska zleciła wycenę nieruchomości przy ulicy Nowej i uznanie jej za pustkę. Szacunkowa wartość wynosiła wówczas 16 000 zł i 20 centów. Wyrokiem Sądu z 20 lutego 1899 r. postanowiono zlicytować budowlę wraz z placem 14 marca 1899 r. o godzinie 9.00.

Tydzień przed planowanym terminem licytacji magistrat otrzymał pismo, w którym władze gminy żydowskiej zwracały się z prośbą o odstąpienie od licytacji, motywując, że powołany został komitet dokończenia budowy, wykopano studnię, przywieziono wapno, a to były dowody świadczące o przystąpieniu do prac budowlanych.

W takich okolicznościach licytację wstrzymano. W kwietniu 1899 r. budowniczemu miejskiemu S. Zarembie został przedłożony do zatwierdzenia plan dokończenia synagogi. Najprawdopodobniej był to ten, przygotowany przez K. Korna, niez zaakceptowany wcześniej przez gminę żydowską. Złożono go w pośpiechu w urzędzie architekta miejskiego, aby mieć dowód rzeczowy wskazujący na wolę kontynuacji budowy. Jednocześnie zlecono opracowa-

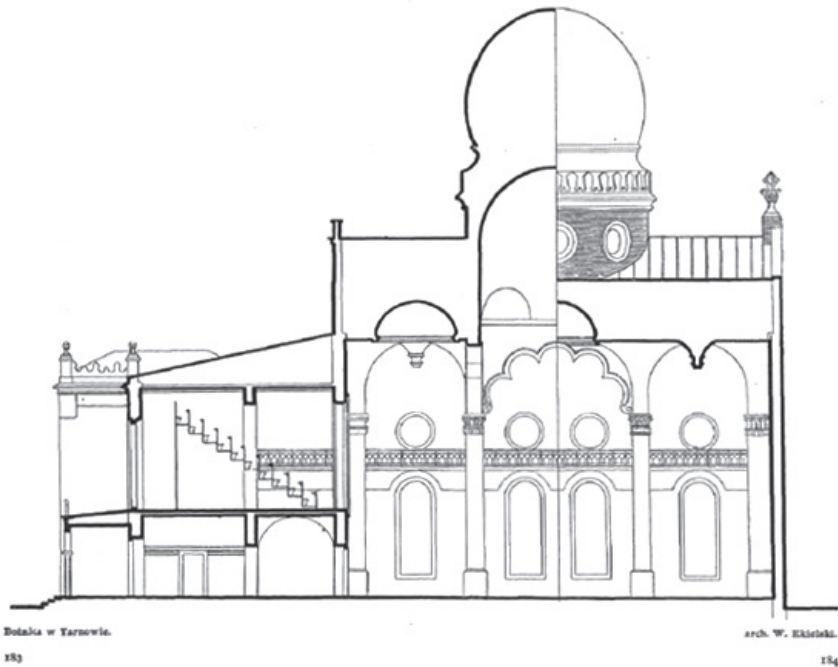
²⁵ Tamże, s. 189.

²⁶ Tamże, s. 188.

nie planu synagogi krakowskiemu architektowi²⁷ profesorowi Władysławowi Ekielskiemu. Ostatecznie projekt przedłożony w magistracie do zatwierdzenia i zgody na jego realizację obwarowaną kilkoma drobnymi uwagami uzyskali Żydzi w końcu 1899 r.²⁸

Prof. W. Ekielski wyraził zgodę i podjął się przygotowania planu. Na czas przerwy w pracach budowanych niczego nie zabezpieczono, „nie nakryto nawet murów, nie zamknięto otworów okiennych, zielska i krzewy rozrosły się na murach i wewnątrz budowy; tak więc pozostała prawie ruina z rozpoczętej budowy”²⁹. Zanim przystąpiono do dalszych prac, najpierw dokonano „zbadania murów”³⁰. Okazało się, że pomimo „opuszczonego stanu, mimo tak długiego działania deszczów i mrozów [...] stan najzupełniejszego zdrowia i mocy, pozostawała tylko sprawa sklepienia jako prawie nie do rozwiązania”³¹.

Fot. 3. Plan odbudowy tzw. nowej synagogi w Tarnobrzegu

Źródło: W. Ekielski, *Bożnica w Tarnobrzegu*, „Architekt” 1904, nr 12, s. 183–184.

²⁷ Tamże, s. 189.

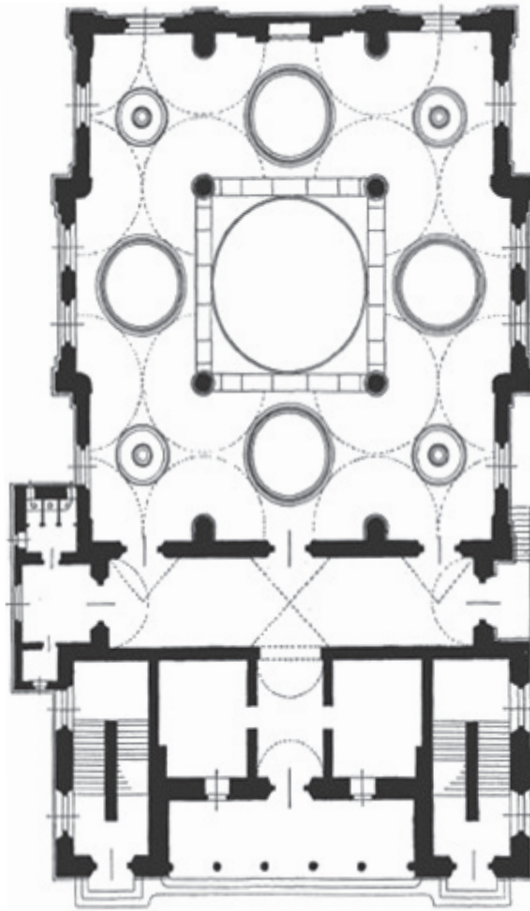
²⁸ Tamże.

²⁹ W. Ekielski, *Bożnica w Tarnobrzegu*, „Architekt” 1904, nr 12, s. 190.

³⁰ Tamże.

³¹ Tamże.

Przystępując do prac, jak wspominał W. Ekielski, „mury obwodowe wyprowadzone były aż po gzyms główny, do większej połowy tejże wysokości wyprowadzono też i cztery filary o przekroju kwadratowym stojące pośród domu modlitw (właściwej bóżnicy), a mające służyć do dźwigania sklepień prawdopodobnie krzyżowych”³². Zdecydował się częściowo obniżyć przednie schody i część przeznaczoną dla kobiet, „projektowany stromy dach dachówkowy na domu modlitw został wbrew mej woli obniżony do pokrycia metalem, stąd dla dalekich dystansów kopuła ta zatraciła ściślej pomyślany związek z dachami”³³.

Fot. 4. Plan odbudowy tzw. nowej synagogi w Tarnobrzegu

Źródło: W. Ekielski, *Bożnica w Tarnobrzegu*, „Architekt” 1904, nr 12, s. 185.

³² Tamże, s. 189.

³³ Tamże, s. 191.

Budowę rozpoczęto w 1900 r., a około 1903 r. ponownie przerwano prace. Nie zadano jej, nie otynkowano budynku, nie wyposażono wnętrza, ponieważ zabrakło środków finansowych³⁴.

W 1904 r. policja budowlana ponownie doniosła burmistrzowi W. Rogoyskiemu, że stojące od trzech lat rusztowania wokół synagogi są niebezpieczne, grożą zawaleniem³⁵. Józef Maschler, przełożony gminy żydowskiej, prosił o wstrzymanie działań, tłumacząc, że rusztowanie zostanie niebawem wykorzystane³⁶. We wrześniu 1904 r. gmina zawiadamiała magistrat, że nadzór i kierownictwo nad budową objął architekt miejski Adolf Stapf, który w 1889 r. otrzymał koncesję jako budowniczy³⁷. Potem tę funkcję pełnił architekt Leon Szwanefeld³⁸.

Prace nad wykończeniem synagogi trwały kolejne miesiące. W sierpniu 1908 r. gmina żydowska zwracała się z prośbą do władz miasta: „odnośnie udzielonego nam pozwolenia na budowę bóżnic [...] upraszamy uprzejmie, ze względu, że budowa ta jest zupełnie ukończoną, o otwarciu synagogi i oddanie jej do służby bożej wstępnie dnia 18 sierpnia br. tj. w dniu urodzin Najjaśniejszego Pana. Świetny Magistrat raczy udzielić nam pozwolenia na używanie”³⁹.

Zgoda została wydana, a budowniczy miejski S. Zaremba zwracał jedynie uwagę, aby świeczniki brązowe wisiały nie tylko na rurach, ale także na linach żelaznych⁴⁰.

Przed otwarciem synagogi wytyczono jeszcze linie ogrodzenia w odległości 9,5 m od ściany frontowej synagogi. Gmina żydowska, skupiająca wówczas 12 484 osoby⁴¹, zwracała się jeszcze do miasta z prośbą o sfinansowanie chodnika wokół synagogi. Chodnik został wykonany z płyt trembowelskich otoczonych betonowymi krawężnikami, miasto zapłaciło za niego 1 239 zł 92 centy, ale dopiero jesienią.

Prace budowlane zakończono w 1908 r. Budynek nowej synagogi wraz z katedrą i ratuszem górował nad innymi zabudowaniami. W dzień urodzin cesarza Franciszka Józefa, a zarazem w 60. rocznicę jego panowania, 18 sierpnia 1908 r. o godzinie 11.00⁴² nastąpiło uroczyste otwarcie największej synagogi w mieście, oficjalnie nazywanej Synagogą im. Franciszka Józefa I lub Jubileuszową przy ulicy Nowej 7⁴³.

³⁴ A. Bartosz, *Synagoga Nowa w Tarnowie...*, s. 190.

³⁵ Tamże, s. 192–193.

³⁶ Tamże, s. 193.

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże, s. 195.

⁴⁰ Tamże, s. 195.

⁴¹ *Ilość Żydów w miastach galicyjskich*, „Jedność” 1908, nr 5, s. 5.

⁴² „Pogoń” 16 VIII 1908, nr 33, s. 3.

⁴³ E. Bergman, J. Jagielski, *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce: katalog*, Warszawa 1996, s. 135.

**Fot. 5. Nowa Synagoga (Synagoga im. Franciszka Józefa I;
Synagoga Jubileuszowa) w Tarnowie. Widok zewnętrzny.
Widoczna charakterystyczna kopuła**

Źródło: NAC Koncern Ilustrowany Kurier Codzienny – Archiwum Ilustracji, sygn. 1-U-6243.

Uroczystość opisywano w piśmie „Pogoń”: „Synagoga ta, której budowy przez długie dziesiątki lat zaniedbywano, doczekała się nareszcie ukończenia, dzięki staraniom obecnego Zarządu gminy wyznaniowej, który przewyciężywszy wszelkie trudności, otwiera obecnie synagogę tę jako publiczną modliwnią w roku Jubileuszowym Cesarza. Jak nas informują synagoga ta ma być najpiękniejszą w Austrii”⁴⁴.

⁴⁴ „Pogoń” 16 VIII 1908, nr 33, s. 3; „Pogoń” 23 VIII 1908, nr 34, s. 4.

Z kolei pismo „Jedność” odnotowywało, że budowa synagogi trwała 44 lata, wymieniano jej architektów i opisywano samą uroczystość, która „wypadła imponująco”⁴⁵. Uczestniczyli w niej przedstawiciele miasta, przedstawiciele wszystkich urzędów autonomicznych, państwowych, wojskowych oraz publiczność. Głos zabrał przewodniczący komitetu budowy dr Eliasz Goldhammer, „akcentując obowiązki żyda wobec kraju i społeczeństwa polskiego”⁴⁶. Natomiast rabin Abraham Schnur skupił się na omawianiu wiary w zwycięstwo dobra nad złem.

Murowany gmach synagogi wzniesiono na planie prostokąta. Dwuspadowy dach pokryto dachówką. Synagoga składała się z trzech naw bocznych oddzielonych od nawy głównej rzędami ozdobionych kolumn. Ściana frontowa i ołtarzowa zwieńczone były trójkątnym wystającym murem. Podobny mur wieńczył ryzality boczne. Nad nawami bocznymi znajdowały się galerie dla kobiet.

Wnętrze synagogi wyposażono stosunkowo skromnie, a najbardziej ozdobny element stanowiły lampy oświetlające nawę główną. Za kutą barierką ustawioną w czworokąt (na narożach stały lampy) stała Bima.

W „Tygodniku Żydowskim” regularnie zamieszczano informacje o odprawianych w synagodze „modłach w soboty”⁴⁷, a także o innych wydarzeniach, np. Zarząd Nowej Synagogi „chcąc zapoznawać szersze sfery obywatelstwa żydowskiego z najnowszymi utworami muzyczno-religijnymi, wykonanymi przez nadkantora p. Rosenblatta i wzmocniony chór pod batutą dyrygenta p. Kunstlera”⁴⁸, postanowił ogłaszać stale program modlitwy⁴⁹.

Synagoga Postępowa „Tempel”

Kolejne ważne miejsce, w którym Żydzi w Tarnowie spotykali się na modlitwie, to Synagoga Postępowa „Tempel”. Została wzniesiona w nowym stylu synagog reformistycznych przed 1884 r., przy ulicy św. Anny pod numerem 10, przez Izraelickie Stowarzyszenie Templove⁵⁰. Jego członkami byli zwolennicy judaizmu reformowanego i asymilacji „Tempel”.

⁴⁵ *Otwarcie synagogi*, „Jedność” 1908, nr 35, s. 6.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ „Tygodnik Żydowski” 1 czerwca 1934 r., nr 21, s. 3; „Tygodnik Żydowski” 5 października 1934 r., nr 38, s. 4; „Tygodnik Żydowski” 19 października 1934 r., nr 40, s. 4; „Tygodnik Żydowski” 4 stycznia 1935 r., nr 1, s. 4.

⁴⁸ „Tygodnik Żydowski” 9 marca 1934 r., nr 10, s. 4.

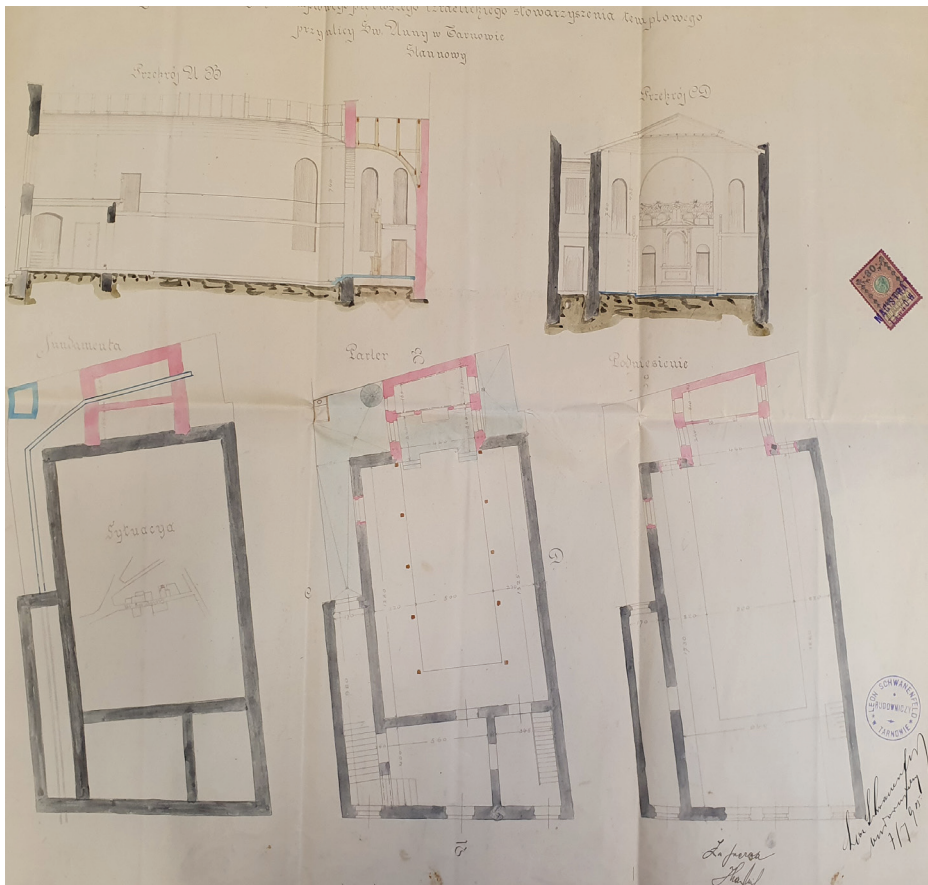
⁴⁹ Synagoga ta doczekała się wirtualnego modelu. Projekt powstał w ramach pracy dyplomowej wykonanej w Akademii Tarnowskiej w Tarnowie. Przygotował go Arkadiusz Kopacz, a promotorem pracy był dr inż. Adam Pieprzycki.

⁵⁰ K. Samsonowska, *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005, s. 125.

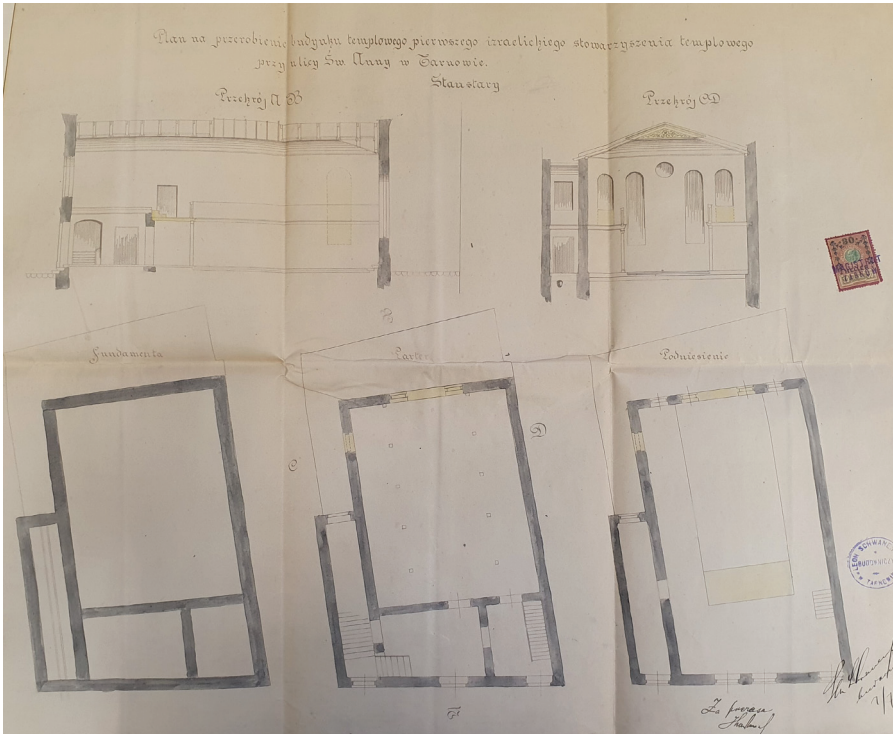

W 1905 r. przystąpiono do przebudowy tej synagogi według projektu budowniczego miejskiego Leona Schwanenfelda. W związku z tym Stowarzyszenie zwracało się do magistratu z prośbą o zgodę na przeprowadzenie przebudowy. Z zachowanej dokumentacji zgromadzonej w Archiwum Narodowym w Krakowie w Oddziale w Tarnowie można odtworzyć przebieg prac.

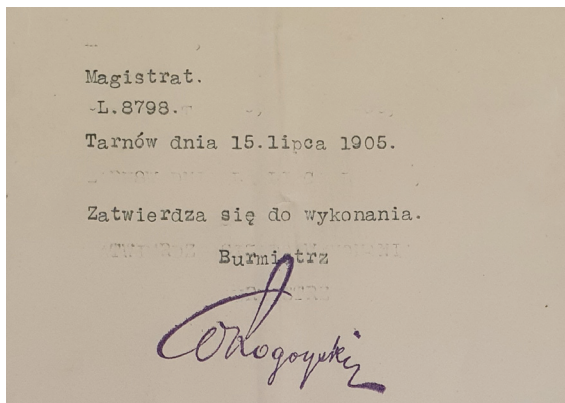
W piśmie z 8 lipca 1905 r. (fot. 6) Zarząd Stowarzyszenia Templowego w Tarnowie zwracał się do Magistratu z prośbą o wyrażenie zgody na dokonanie przebudowy, dołączając do tego dokumentu dwa plany: pierwszy przedstawiał dokładnie zarys przebudowy synagogi (fot. 7), natomiast drugi – stan przed planowanymi zmianami (fot. 8). Zachowało się także zatwierdzenie przebudowy z podpisem burmistrza Witolda Rogoyskiego (fot. 9) z 15 lipca 1905 r.

Fot. 7. Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnowie, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie. Wydział Architektury, sygn. 33/2 Plan na przerobienie budynku templowego pierwszego izralickiego Stowarzyszenia Templowego przy ulicy Św. Anny w Tarnowie. Stan nowy, k. 1.

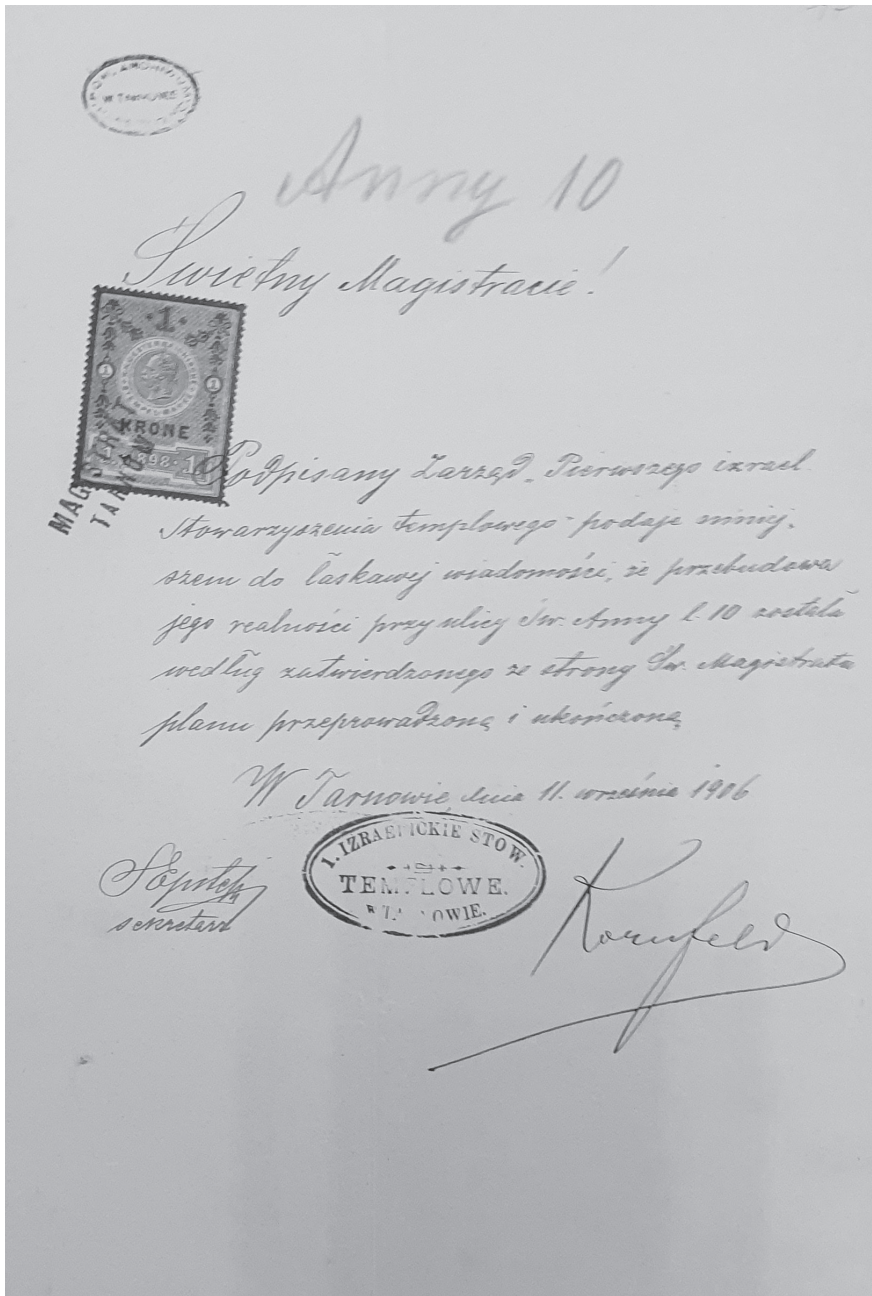

Fot. 8. Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnobrzegu, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnobrzegu. Wydział Architektury, sygn. 33/2 Plan na przerobienie budynku templowego pierwszego izraelskiego Stowarzyszenia Templowego przy ulicy Św. Anny w Tarnobrzegu. Stan stary, k. 2.

Fot. 9. Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnobrzegu, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnobrzegu. Wydział Architektury, sygn. 33/2, Decyzja Magistratu, k. 3.

Fot. 10. Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnobrzegu, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnobrzegu. Wydział Architektury, sygn. 33/2, Pismo pierwszego Izrael. Stowarzyszenia Templowego do Magistratu w Tarnobrzegu z dnia 11 września 1906 r.

W orzeczeniu budowlanym udzielonym Zarządowi Stowarzyszenia z 15 lipca 1905 r. Magistrat dodatkowo zaproponował: „gdyby podpisany Zarząd chciał swoją realność – l. spis 168. Zawale l. porz. 10 przy ulicy Św. Anny – połączyć z kanałem miejskim szyną betonową dla odprowadzenia opadów atmosferycznych miałby za przyznanie mu tego prawa złożyć w kasie miasta Tarnowa jednorazową opłatę w kwocie 150 K.”⁵². Zarząd w odpowiedzi skierowanej do Magistratu 24 lipca 1905 r. informował, że chciałby połączyć kanał realności z kanałem miejskim, jednak nie dysponował żadaną kwotą, ponieważ utrzymywał świątynię tylko ze składek członków Stowarzyszenia⁵³. Magistrat w odpowiedzi 29 lipca 1905 r. poinformował, że podanej kwoty nie umorzy, ale może ją obniżyć do wysokości 100 K.

Przebudowa zakończyła się we wrześniu 1906 r. Wówczas oficjalnie, 11 września 1906 r., Stowarzyszenie Templowe informowało o przeprowadzeniu i zakończeniu prac⁵⁴.

W lokalnym „Tygodniku Żydowskim” zamieszczano na bieżąco informacje o terminach modlitw odbywanych w Synagodze, o osobach wygłaszających kazania (np. „w Synagodze Postępowej (Templum) w piątek 2 listopada 1934 r. kazanie wygłosi rabin dr M. Weissmann, rozpoczęcie po południu o godzinie 4.36”⁵⁵), a także o innych planowanych wydarzeniach (np. „dnia 11 listopada 1934 r. o godzinie 10.00 przed południem z okazji XVI rocznicy odzyskania niepodległości Polski kazanie wygłosi dr M. Weissmann”⁵⁶).

Fot. 11. „Tygodnik Żydowski” 11 maja 1934 r., nr 18, s. 4.

⁵² Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnowie, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie. Wydział Architektury, sygn. 33/2, Pismo Stowarzyszenia Templowego w Tarnowie do Magistratu z dnia 24 lipca 1905 r.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnowie, Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie. Wydział Architektury, sygn. 33/2, Pismo Stowarzyszenia Templowego w Tarnowie do Magistratu z dnia 11 września 1906 r.

⁵⁵ „Tygodnik Żydowski” 2 listopada 1934 r., nr 42, s. 4.

⁵⁶ „Tygodnik Żydowski” 9 listopada 1934 r., nr 43, s. 2.

**W Synagodze Postępowej (Templum) przy ul. św. Anny
wygłosi rabin Dr Weissmann kazanie w piątek 5 bm.
Początek modlitwy wieczornej o godz. 5 30 wiecz.**

Fot. 12. „Tygodnik Żydowski” 5 października 1934 r., nr 38, s. 3.

Oprócz tych trzech synagog na mapie Tarnowa można wskazać kolejne mniejsze bożnice – domy modlitwy, w których gromadzili się Żydzi⁵⁷.

Jedną z bardziej znanych była synagoga zorganizowana u Debory Wechslerowej (1807–1887) przy ulicy Nowej. Była ona fundatorką tarnowskich sierocińców, szpitala dziecięcego. W testamencie zapisała gminie żydowskiej w Tarnowie kompleks budynków przy ulicy Nowej, w których do rozpoczęcia wojny mieściły się m.in. szkoła żydowska im. Debory Wechsler i biura gminy żydowskiej.

Pozostałe miejsca, w których odbywały się modlitwy, to m.in. Bożnica Mischnajis de Chaitim przy ulicy Żydowskiej (odbywały się w niej modły za zmarłych), Bożnica „Klauz” przy ulicy Folwarcznej, Bożnica Sandzer Minjan przy Rynku (dokładna lokalizacja nie jest znana), Bożnica Anszaj Chesed⁵⁸ przy ulicy Lwowskiej 4, Bożnica Lamdaj Tojre przy ulicy Lwowskiej 6, Bożnica „Chewraj Meszorsim” przy ulicy Lwowskiej 10, Bożnica Bajś Hamedrisch przy ulicy Rybnej, Bożnica Haschgumy przy ulicy Folwarcznej 4, Bożnica Ugerisene Żabner przy ulicy Folwarcznej 5, Bożnica Chewraj Bikur Cholin przy ulicy Szerokiej, Bożnica Bjaner przy ulicy Lwowskiej, Bożnica Szajeles Minjan przy ulicy Lwowskiej 41, Bożnica Recówka przy ulicy Lwowskiej, Bożnica Chewraj Ajruwin przy ulicy Nowodąbrowskiej, Bożnica Tragarzy przy ulicy Starodąbrowskiej, Bożnica Żykiwer Klauz przy ulicy Lwowskiej 29, Bożnica Strusina przy ulicy Ogrodowej, Bożnica Chewra Chadusim⁵⁹, Bożnica Krawców przy ulicy Wekslarskiej 7, Bożnica Noj Sanzer Sztibł (nowosądecka) oraz Bożnica Ungera (rabina żabnieńskiego Dawida)⁶⁰.

Wszystkie synagogi, domy modlitwy odgrywały istotną rolę w życiu religijnym społeczności żydowskiej w Tarnowie. Różne uroczystości, święta gromadziły społeczność żydowską w tych miejscach. Można wskazać kilka przykładów, np. „Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczne «Samson» wzywa wszystkich członków Towarzystwa do gremialnego udziału w nabożeństwie,

⁵⁷ J. Turek, *Informator tarnowski...* s. 95–96.

⁵⁸ Tamże, s. 95.

⁵⁹ *Wielki przewodnik po Tarnowie*, t. 9: *Zawale*, Tarnów 2002, s. 83; J. Turek, *Informator tarnowski...*, s. 96.

⁶⁰ Tamże.

które odbędzie się w niedzielę 27-go bm. w Nowej Synagodze z okazji 50-lecia istnienia Organizacji Syjonistycznej”⁶¹.

Wspomniane obchody 50-lecia istnienia ruchu syjonistycznego zgromadziły na nabożeństwie w Nowej Synagodze wiele osób. Jak opisywano w prasie, jeszcze przed „oznaczoną porą tłumi publiczności w liczbie przeszło 4 000 osób ze wszystkich sfer żydostwa tarnowskiego wypełniły po brzegi Nową Synagogę i wszystkie jej balkony”⁶². Przybyły liczne delegacje różnych instytucji, m.in. delegacja gminy żydowskiej w Tarnowie (dr Goldstern i inż. Eichhorn), rabinatu (rabin Kirschenbaum) i związku kombatanów żydowskich (dr Israelowicz i Margulies), związku inwalidów żydowskich (Rosenbluth i Langer). Przybyły też delegacje „Samsona” ze sztandarem, organizacje młodzieży Akiba, Hanoar Hacijoni i Betar ze sztandarami (ustawiły się obok arki przymierza). Przybyły też dzieci ze szkół Safa Berura i Jabne wraz z gronem nauczycielskim. Modły odprawił kantor p. Rosenblatt wraz z wzmocnionym chórem pod batutą dyrygenta Künstlera. Okolicznościowe przemówienie wygłosił hebraista i uczonec Joachim Neiger⁶³, „który po przedstawieniu genezy ruchu syjonistycznego oraz poszczególnych etapów jego rozwoju podkreślił chlubną rolę Tarnowa w dziejach syjonizmu. Odśpiewaniem hymnu państwowego i Hatikwy przez kantora wraz z chórem zakończyło się uroczyste nabożeństwo”⁶⁴.

Kres istnienia

Wszystkie synagogi zostały zniszczone przez Niemców. W czwartek 9 listopada 1939 r. podpalono najpierw Starą Synagogę, synagogę Bejt Hamidrasz, Synagogę Postępową, synagogę Debory Wechslerowej oraz Nową Synagogę⁶⁵. Nie pozwolono na wyniesienie z nich wyposażenia, mimo że chęć pomocy w gaszeniu i ratowaniu tych budynków wykazywała lokalna społeczność. W kolejnych miesiącach liczba Żydów w mieście zmniejszała się z powodu konsekwentnie

⁶¹ „Tygodnik Żydowski” 25 maja 1934 r., nr 20, s. 3.

⁶² „Tygodnik Żydowski” 25 maja 1934 r., nr 20, s. 3.

⁶³ Od 1908 r. mieszkał w Tarnowie, był współzałożycielem i przewodniczącym zarządu tarnowskiej szkoły hebrajskiej Safa Berura (Czysty Język), a także współzałożycielem biblioteki ludowej. A.S. Klieman, *The Rise of Israel: Zionist political activity in the 1920s*, New York 1987, s. 59; C. Brzoza, *Żydowska mozaika polityczna w Polsce 1917–1927: wybór dokumentów*, Kraków 2003, s. 211; W. Jaworski, *Struktura i wpływy syjonistycznych organizacji politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1996, s. 106.

⁶⁴ „Tygodnik Żydowski” 1 czerwca 1934 r., nr 21, s. 3.

⁶⁵ A. Chomet, *Zagłada tarnowskich Żydów, fragment z książki Tarnów, egzystencja i zagłada skupiska żydowskiego, Tel Awiw 1954*, oprac. i zredagowali A. Pietrzykowa i S. Potępa, Tarnów 1990, s. 17.

prowadzonej polityki eksterminacyjnej⁶⁶. Z Tarnowa wyjechał do KL Auschwitz pierwszy transport z więźniami⁶⁷.

W mieście zostało utworzone getto, którego likwidację rozpoczęto 2 września 1943 r. Do Tarnowa przybył Hauptsturmführer SS, Amon Göth, komendant Obozu Pracy w Krakowie-Płaszowie. W lutym 1944 r. ostatnich mieszkańców tarnowskiego getta wywieziono do KL Płaszów, a Tarnów ogłoszono „Judenfrei”, czyli miastem wolnym od Żydów⁶⁸.

Fot. 13. Plan obszaru getta w Tarnowie

Źródło: opracował Łukasz Maślanka.

⁶⁶ Więcej informacji na ten temat m.in. w publikacjach: A. Pietrzyk, *Ziemia tarnowska w latach okupacji hitlerowskiej. Kronika zdarzeń*, „Zeszyty Tarnowskie” 1972, *passim*; A. Pietrzyk, *Region tarnowski w okresie okupacji hitlerowskiej. Polityka okupanta i ruch oporu*, Kraków 1984; A. Pachowicz, *Zapomniany żołnierz. Ppłk Stefan Musiałek-Lowicki 1896–1986*, Tarnów 2016, *passim*; A. Pachowicz, *Wrzesień 1939 roku w Tarnowie* [w:] *Wrzesień 1939 roku. Geneza II wojny światowej w polskiej perspektywie*, t. II: *Wojsko. Wojna. Jeniectwo*, red. nauk. J. Faryś, T. Sikorski, P. Słowiński, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 155–161.

⁶⁷ R. Szuchta, *1000 lat historii Żydów polskich...*, s. 238; P. Cywiński, *Początki Auschwitz w pamięci pierwszego transportu polskich więźniów politycznych*, Oświęcim 2015, s. 13–151; I. Strzelecka, *Pierwsi Polacy w KL Auschwitz*, „Zeszyty Oświęcimskie” 1983, nr 18, s. 5–144.

⁶⁸ *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. 2, general editor Geoffrey P. Megargee, general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker, Bloomington and Indianapolis 2012, s. 584–587.

Podsumowanie

Spółeczność żydowska w Tarnowie przed rozpoczęciem II wojny światowej w 1939 r. liczyła ok. 25 tys. osób, co stanowiło 45% ogółu mieszkańców tego 56-tysięcznego wówczas miasta⁶⁹. Judaizm i chrześcijaństwo współistniały w historii Tarnowa przez kilka stuleci i wywierały istotny wpływ na życie kulturalne, społeczno-gospodarcze miasta. Inne języki, inne miejsca kultu religijnego, inne zwyczaje i tradycje mogły wprowadzać dystans, ale na przestrzeni lat udało się wypracować takie zasady, które gwarantowały pokojową współegzystencję mieszkańców, np. w radzie miejskiej Tarnowa zasiadali obywatele różnych narodowości⁷⁰, a wiceburmistrz był pochodzenia żydowskiego.

Bibliografia

Dokumenty nieopublikowane

Archiwum Narodowe w Krakowie, Oddział w Tarnowie
Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie. Wydział Architektury, sygn. 33/2, Pismo Stowarzyszenia Templowego w Tarnowie do Magistratu z dnia 24 lipca 1905 r.
Zarząd Miejski i Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Tarnowie. Wydział Architektury, sygn. 33/2, Pismo Stowarzyszenia Templowego w Tarnowie do Magistratu z dnia 11 września 1906 r.

Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków. Delegatura w Tarnowie
Tarnów. Studium historyczno-urbanistyczne miasta w granicach administracyjnych, t. I, część II (2775).

Opracowania

Balicki W., *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1831.
Bałaban M., *Dzieje Żydów w Galicji i w I Rzeczypospolitej Krakowskiej 1772–1868*, Lwów 1916, s. 104.
Bałaban M., *Historja i literatura żydowska ze szczególnym uwzględnieniem Żydów w Polsce*, t. III, Lwów–Warszawa–Kraków 1925.
Bałaban M., *Od wygnania Żydów z Hiszpanji do rewolucji francuskiej*, Lwów–Warszawa–Kraków 1925.
Bańburski K., Bogacz J., Kozioł J., *Żydzi w Tarnowie. Świat, którego nie ma*, Tarnów 2003.
Bartosz A., *Judaica tarnowskie*, Tarnów 1992.
Bartosz A., *Synagoga Nowa w Tarnowie*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce” 1988, nr 3–4.

⁶⁹ A. Bartosz, Żydowskim szlakiem po Tarnowie, In the *footsteps of the Jews of Tarnów*, Tarnów 2000 (publikacja niepaginowana). Z. Guldon, *Ludność żydowska w miastach Małopolskich w drugiej połowie XVII wieku* [w:] Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego, red. F. Kiryk, Przemysł 1991, s. 85–97.

⁷⁰ A. Bartosz, *Tarnowskie judaica...*, s. 34.

- Bartosz A., *Tu był tarnowski sztetl* [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. M.A. Murzyn, J. Purchla, Kraków 2008.
- Bartosz A., *Żydowskim szlakiem po Tarnowie*, In *the footsteps of the Jews of Tarnów*, Tarnów 2000 (publikacja niepaginowana).
- Bergman E., Jagielski J., *Zachowane synagogi i domy modlitwy w Polsce: katalog*, Warszawa 1996.
- Brzoza C., *Żydowska mozaika polityczna w Polsce 1917–1927: wybór dokumentów*, Kraków 2003.
- Chomet A., *Zagłada tarnowskich Żydów, fragment z książki Tarnów, egzystencja i zagłada skupiska żydowskiego*, Tel Awiw 1954, oprac. i zredagowali A. Pietrzykowa i S. Potępa, Tarnów 1990.
- Cywiński P., *Początki Auschwitz w pamięci pierwszego transportu polskich więźniów politycznych*, Oświęcim 2015.
- Ekielski W., *Bożnica w Tarnowie*, „Architekt” 1904, nr 12.
- Encyclopaedia Judaica*, v. 4B, Jerusalem 1978.
- Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. 2, general editor Geoffrey P. Megargee, general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker, Bloomington and Indianapolis 2012.
- Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, vol. 2, general editor Geoffrey P. Megargee, general editor Geoffrey P. Megargee, volume editor Martin Dean, contributing editor Mel Hecker, Bloomington and Indianapolis 2012, s. 584–587.
- Guldon Z., *Ludność żydowska w miastach Małopolskich w drugiej połowie XVII wieku* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991.
- Horn M., *Najstarszy rejestr osiedli żydowskich w Polsce w 1507 roku*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1974, nr 3.
- Jaworski W., *Struktura i wpływy syjonistycznych organizacji politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1996.
- Kiryk F., *Miasta regionu tarnowskiego – Tarnów, Tuchów, Ciężkowice do końca XVI w.* [w:] *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. I: *Czasy przedrozbiorowe*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1981.
- Kleczyński J., Kluczycki F., *Liczba głów żydowskich w Koronie, z taryf r. 1765*, Archiwum Komisji Historycznej t. VIII, Kraków 1898, s. 394.
- Klieman A.S., *The Rise of Israel: Zionist political activity in the 1920s*, New York 1987.
- Kumor B., *Prepozytura tarnowska*, „Archiwa, Biblioteki, Muzea Kościelne”, Lublin 1966.
- Leniek J., Herzig F., Leśniak F., *Dzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1911.
- Pachowicz A., *Wrzesień 1939 roku w Tarnowie* [w:] *Wrzesień 1939 roku. Geneza II wojny światowej w polskiej perspektywie*, t. II: *Wojsko. Wojna. Jeniectwo*, red. nauk. J. Faryś, T. Sikorski, P. Słowiński, Gorzów Wielkopolski 2010.
- Pachowicz A., *Zapomniany żołnierz. Pplk Stefan Musiałek-Łowicki 1896–1986*, Tarnów 2016.
- Pietrzyk A., *Region tarnowski w okresie okupacji hitlerowskiej. Polityka okupanta i ruch oporu*, Kraków 1984.
- Pietrzyk A., *Ziemia tarnowska w latach okupacji hitlerowskiej. Kronika zdarzeń*, „Zeszyty Tarnowskie” 1972.
- Półćwiartek J., *Skupiska żydowskie w Galicji u schyłku XVIII w.* [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991.
- Rapaport Z., Rozwadowski M., *Przewodnik po Tarnowie*, Tarnów 1929, s. 28–29.
- Samsonowska K., *Wyznaniowe gminy żydowskie i ich społeczności w województwie krakowskim (1918–1939)*, Kraków 2005.
- Simche Z., *Tarnów i jego okolica*, Tarnów 1930.
- Strzelecka I., *Pierwsi Polacy w KL Auschwitz*, „Zeszyty Oświęcimskie” 1983, nr 18, s. 5–144.
- Szuchta R., *1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki*, Warszawa 2015.
- Tarnów: dzieje miasta i regionu*, t. I: *Czasy przedrozbiorowe*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów–Rzeszów 1981.

- Tarnów: dzieje miasta i regionu*, t. II: *Czasy rozbiorów i Drugiej Rzeczypospolitej*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów–Rzeszów 1981.
- Tarnów: dzieje miasta i regionu*, t. III: *Lata drugiej wojny światowej i okupacji hitlerowskiej oraz Polski Ludowej*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów–Rzeszów 1987.
- The Encyclopaedia of the Jewish Religion*, Jerusalem–Tel Aviv 1966.
- Trusz M., *Synagoga Stara w Tarnowie*, „Rocznik Tarnowski” 1992.
- Turek J., *Informator tarnowski*, Tarnów 1926.
- Wielki przewodnik po Tarnowie*, t. 9: *Zawale*, Tarnów 2002.
- Żychowska M., *Tarnów w pierwszych dniach niepodległości [w:] Tarnowskie drogi do niepodległości*, red. S. Potępa, Tarnów 1989.

Prasa

- „Gwiazda” 7 grudnia 1878 r., nr 13.
- „Jedność” 1908, nr 5.
- „Jedność” 1908, nr 35.
- „Pogoń” 16 VIII 1908, nr 33.
- „Pogoń” 23 VIII 1908, nr 34.
- „Tygodnik Żydowski” 11 stycznia 1934 r., nr 2.
- „Tygodnik Żydowski” 9 marca 1934 r., nr 10.
- „Tygodnik Żydowski” 25 maja 1934 r., nr 20.
- „Tygodnik Żydowski” 1 czerwca 1934 r., nr 21.
- „Tygodnik Żydowski” 5 października 1934 r., nr 38.
- „Tygodnik Żydowski” 19 października 1934 r., nr 40.
- „Tygodnik Żydowski” 2 listopada 1934 r., nr 42.
- „Tygodnik Żydowski” 9 listopada 1934 r., nr 43.
- „Tygodnik Żydowski” 4 stycznia 1935 r., nr 1.

Jews and Christians – from the history of the religious life of the Jewish community in Tarnów

Summary

The aim of the article is to depict the religious life of the Jewish community in Tarnów and provide a characterization of their places of worship and their relationship with the Christian community. In 1772, Tarnów was home to 1,200 Jews (34% of the population), and by 1890, the Jewish population had grown to 11,677 (42%). On the eve of World War II, there were approximately 25,000 Jews living in Tarnów. Within a relatively small area, and in close proximity to the Tarnów Cathedral, two synagogues were built. In the early 20th century, particularly in the 1920s, the city had around 40 prayer houses. In 1939, Jews accounted for 45% of the total population in Tarnów; however, their heritage was devastated by the war.

Keywords: Tarnów, religious life, synagogues, Jews, social history.